

ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ
«ՄՊԻՏԱԿ ՁԻԱՎՈՐԸ» ՎԵՊՈՒՄ

Համաստեղի (Համբարձում Կելենյան, 1895-1966) «Սպիտակ Ձիավորը» վեպը առաջին գլուխների¹ հրատարակությունից մինչև վերջերս հաճախ դիտարկվում էր որպես «դաշնակցական գրականություն» (վերջին բառը՝ չակերտներում), այլ խոսքով՝ գաղափարական վեպ՝ զուրկ գեղարվեստական արժանիքներից: Մեր օրերում, բարեբախտաբար, հնարավոր է (նաև՝ անհրաժեշտ) վեպը դիտարկել ոչ միայն որպես ՀՀԴ պատմության մի շրջանի արտացոլում, այլ նաև իբրև հայ ազատագրական պայքարի մի զգալի հատվածի գեղարվեստական պատկերման փորձ, հավելենք՝ բավական հաջող փորձ: Համաստեղը ծրագրել էր երեքհատորանոց վեպ հայ գյուղի կյանքից՝ ազգային-ազատագրական պայքարի, ազգամիջյան հարաբերությունների լայն համայնապատկերի վրա: Սկիզբը խոստումնալից էր. վեպում ներկայացված է գրողի հարազատ միջավայրը՝ ծանոթ հերոսներով, հեքիաթային բնությամբ, խաղաղ աշխատանքով, հովվերգական սիրավեպով, հեքիաթով...

Վեպի առաջաբանում՝ «Մի քանի խօսք»-ում, գրողն ընդգծում է հայ ժողովրդի ազգային նկարագրի երկու կարևոր գծերը՝ տառապանքը, որը «հայուն մէջ դրած է մարդկայինն ու գաղափարականը», և «երազներու վսեմութիւնը», որ դառնում է ազգային գոյությունն ապահովող «ազնուական նպատակ»: Անշուշտ, դժվար է «խկապէս բռնանքիք ժողովուրդի մը ապրումներուն» հարազատ պատկերումը, ու Համաստեղը հակիրճ այսպես է բնորոշում իր երկը. «Վեպը փնտռտուք մըն է մեր հոգեկան աշխարհին ու աշխարհագրական ցամաքին: Փորձած են տալ ժողովուրդի մը հերոսական մարտնչումները»:² Նա ընդգծում է, որ պատկերված են 20-րդ դարի սկզբի դեպքերը, որ «քարտէսի գիծերու հետ գործ ունեցած» չէ՝ Հայաստանը ներկայացնելով ոչ թե որպես աշխարհագրական սահման, այլ «աւելի հոգեկան քարտէս», իսկ հերոսներից շատերի «ներքեւ կան իրական նկարագիրներն ու անձնաւորութիւնները»:

վեպում ներկայացված է մեր ժողովրդի պատմության «փոթորկոտ շրջանի» գեղարվեստական նկարագիրը՝ հենվելով փաստական հարուստ տվյալների վրա:

Ասում են՝ ոչ մի պատահականություն պատահական չէ: 1952-ին լույս տեսան «անասան ֆիդայի եւ ֆիդայապետ» Ռուբեն Տեր-Մինասյանի «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» և Համաստեղի «Սպիտակ Ձիավորը» երկհատոր վեպը: Գուցե սա էլ էր պատահական... անհրաժեշտություն. ընթերցողի սեղանին դրվեցին ազգային-ազատագրական պայքարի վավերագիրը և գեղարվեստական արտացոլումը: Վավերագիր, որ հարուստ է գեղարվեստական սքանչելի էջերով, և վեպ, որ պատմական դեպքերի ու դեմքերի նկարագրությունն է՝ գեղարվեստական ընդհանրացման սկզբունքով կերտված, բայց վավերագրի պես հավաստի ու համոզիչ:

Ռուբեն Դարբինյանը չէր սխալվում, երբ Ռ.Տեր-Մինասյանի գրքի առաջաբանում գրում էր. «Կարելի է ըսել նոյնիսկ, որ Ռուբենի յուշերը կը ներկայացնեն անգնահատելի ատաղձը ազատատենչ հայութեան նորագիր ժամանակներու դիւցազներգութեան: Եւ իսկապէս, որքա՛ն շատ միւթ կայ իոն մեր ներկայ ու ապագայ բանասերներու դիւցազնական ստեղծագործութեան համար» (1,33):³ «Սպիտակ Ձիավորը» այդ «դիւցազնական ստեղծագործութեան» փորձերից է: «Յիշատակների» և «Սպիտակ Ձիավորը» վեպի հերոսները դարասկզբի հայ իրականության հերոսական, անկրկնելի դեմքերն են՝ ֆիդայիները, որոնց մասին Ռ. Տեր-Մինասյանը գրել է. «Ես շատ սերունդներ տեսայ տարբեր վայրերու մէջ, բայց այդ սերունդին համն ու հոտը տարբեր էր, ինչպէս Արտամետի խնձորինը, թէկու՞ մէջը որդ ինկած լինի...» (1,5):

Ավ.Իսահակյանը «Հայրուկի երգեր»ում կերտել էր ֆիդայու քնարական կերպարը, «Ուստա Կարո» անավարտ վեպում՝ պարոն Կայծակին: Ռ.Տեր-Մինասյանը «Յիշատակներ»-ում ներկայացնում է կատարվածի հավաստի պատկերը՝ ականատեսի ու մասնակցի աչքերով տասնամյակներ անց մայելով կատարվածին, նոր օրերի չափանիշներով արժեքավորելով, գնահատելով իր ընկերների արածը, սիրո, հարգանքի տուրք մատուցելով ընկածների հիշատակին, եղածից դաս քաղելու կոչ անելով ժամանակակիցներին: Համաստեղի վեպի հերոսները շարունակում են Արաբոյի ու Մրա ընկերների «ղաչադուքները»

նոր պայմաններում և այն գիտակցությամբ, «թե երկրի տերը Հայն է, իսկ տաճիկն ու քիւրտը եկուոր են» (3,59):

Համաստեղի և Ռ.Տեր-Մինասյանի գրքերը, բացի հերոսներից, որոնցից շատերը եթե նույն էլ չեն, ապա անշուշտ «ազգականներ» են, ունեն նաև աչքի զարնող մի քանի ընդհանրություններ՝

ա) զենքի դիմելու հարկադրանքը, որ թելադրում են թուրքերի անհրաժեշտությունները,

բ) խաղաղության, բարեկամության, հողի աշխատանքով զբաղվելու ազգային երազանքի անհնարինությունը կյանքում,

գ) պարտադրված կռվի պայմաններում մարդկային, ազգային նկարագրի անխաթար պահպանումը,

ե) ազգային արժեքների անձեռնմխելիությունը, համամարդկային գաղափարների, առաջին հերթին՝ ազատության պաշտամունքը,

զ) կռվի ասպետական կողմը, որն անգամ թշնամուն ստիպում է հարգանքով վերաբերվել հայ ազատամարտիկին,

է) կուսակցական գործիչները, որոնցից շատերը ֆիդայիների հետ կռվի դաշտում են ու անձնական օրինակով են ծառայում ազգային ծրագրերի իրականացմանը:

Համաստեղն էլ Ռ.Տեր-Մինասյանի պես համոզված է, թե «Բարոյական ազդակները նոյնքան անհրաժեշտ են ժողովրդի մը փրկութեան համար, որքան զէնքը» (3,241), իսկ Գ.Նժդեհը՝ պնդում էր, որ «Ոյժը միայն նիւթական ազդակները չեն, այլև ժողովրդի առաքինութիւնները»:⁴ Հայի բարոյական արժեքներն սկսվում են դպրոցից ու այբուբենից: Այս նպատակին են ծառայում բոլորը՝ շինական, ֆիդայի, կուսակցական գործիչ:

Դյուցազնավեպում նկարագրած պետությունը, թող որ ռոմանտիկ չնչով, բայց հայի ազգային երազանքի ու վրեժի պատկերումն է. չէ՞ որ հայ ժողովուրդը կոտորածից ընդամենը մի քանի տարի անց իր մեջ ուժ ու կարողություն գտավ պետություն ստեղծելու: Այս դեպքում երկրորդական են կուսակցական, քաղաքական բոլոր «հիմնահարցերը», որոնք, դժբախտաբար, եղել ու մնում են մեր ազգային թուլություններից և թերություններից մեկը, եթե ոչ՝ ամենաակնառուն:

Ռ.Տեր-Մինասյանը ներկայացնում է հայոց ազատամարտի՝ դեռևս Արաբոյի ժամանակներում ձևավորված երկու ուղղությունները՝ «ժողովրդական-յեղափոխական» և «ֆետայական-զինվորական» (3,198): Նա 1900-1904 թվականները անվանում է «Հրայրեան շրջան»՝ Հրայր Դժոխքի անունով, իսկ Գ.Լազյանը «Յեղափոխական դեմքեր» գրքում պատմում է, որ Հրայրը նախապատրաստում էր «ժողովրդական կազմակերպուած ապստամբութիւն»,⁵ բայց սկսվեց թուրքերի հարձակումը: Վեպում նկարագրված է պաշարի այն շրջանը, երբ ֆիդայական առանձին խմբերից ձևավորվում են զինվորական զնդեր, այլ խոսքով՝ Համաստեղը ներկայացնում է հայոց ազատամարտի ցանկալի, տասնամյակներ փայփայած ավարտի պատկերը, որը, դժբախտաբար, չիրագործվեց:

Աստծուն, աշխատանքին, խաղաղությանը փարված հայ մարդը հեշտու՝ թյամբ չի դառնում զինվոր, ֆիդայի, ավելին՝ զենք վերցնելուց հետո էլ մտովի հանդ ու արոտի հետ է, կրակում է ինքնապաշտպանության համար, այսինքն՝ մնում է հայ: «Վրէժը երբեք շինարար չէ. քանդող է» (2,600), - զգուշացնում է Համաստեղը: Հայոց պետությունը պիտի կառուցվի «լաւ, գեղեցիկ հիմքերովրա», հայ երեխան «բարիին եւ չարին պէս» կիմանա «թուրքին եւ հային տարբերութիւնը» (2,600): Գրողի համար այդ «տարբերութիւնը» մարդու ավարառու (Հ.Թումանյանը կասեր՝ մարդակեր) և շինարար տեսակների տարբերությունն է՝ առանց ազգային տարբերակման:

Հայոց երկրում կլինի «կարծիքի ազատութիւն», ինչպես «ազատութիւնն է մամուլի եւ խօսքի»: Համաստեղը դիպուկ մի համեմատությամբ ամբողջացնում է ազատությունների քաղաքական ծրագիրը, որն այսօր էլ չի կորցրել այժմեականությունը՝ «Պէտք է պահել ծաղիկներու բազմազան գոյները, աղբրտիք, եթէ կ'ուզէք գարունը լրիվ տեսնել» (2,601): «Արեւին եւ Արարտի չափ իրական» այդ երկրում հայերը գտնելու են իրար, միավորվելու ու շենացնելու են պապենական հողը: Հայը, անկախ պատմական հանգամանքներից ու քաղաքական ռեժիմից, հողապաշտ է, և գրողը համոզված է՝ «Ամէն հայու մէջ կայ էր կանչը: Էդ մեր պապերու սրբազան հիվանդութիւնն է» (2,622):

«Ո՛վ է հայը» հարցին գրողը պատասխանում է՝ «Յավիտենական ճամբորդ»,⁶ «իր խորքին մեջ այնքան համամարդկային, որ կ'օրհնէ աշխարհի չորս կողմերը: Կ'օրհնէ հողը, պտղաբերութիւնը, գիւղը, քաղաքը, անապատը, վանքը ու բոլոր ժողովուրդները աշխարհի» (2,642): Հայի ազգային նկարագրի մեջ կան «հին դարերէն, հեթանոսականէն խաս գոյները» (2,639): Համաստեղը՝ գրում է. «Հայ ժողովուրդը հողին հետ մտերմացած՝ նոյնիսկ կը մոռնար իր թշնամին: Աշխատանքին հետ ան կը լեցուէր անսահման բարութիւնով. հեթանոսի մը պէս կ'ողջունէր արեւը, որ կարծես իր աղօթքին հետ կը ցաթէր: Ան կ'ըմբռնէր անտարանի էջերուն չափ իմաստուն հողին բարութիւնը ու իր սիրտն ալ կը դառնար արգասաւոր, ճիշտ հողին պէս» (2,486):

Հայ գյուղացու, ֆիդայու մարդասիրության օրինակները վեպում շատ են:

Ջրաղացյան Նավոն հարկադրված էր զենք վերցրել, կրակել դեպի ինքը վազող քուրդ զինվորի վրա՝ «ինքզինք ազատելու համար»: Կրակելուց հետո հանկարծ կռահեց, որ զինվորն օգնություն էր խնդրում: Քուրդն աչքերը փակեց Նավոյի գրկում՝ կարծես գոհ, որ մարդու թևերի մեջ է մեռնում, «հոգ չէ, թէ զինքը զարնողին թեւերուն մէջ» (1,365): Կյանքի օրենքն է Նավոյին ստիպում գտնել ու խնամել իր սպանած քուրդ զինվորի որբերին: Հայի տիպական կերպար է կյանքի չգրված, բայց նախահայրերից ժառանգած մարդասիրության օրենքներով ապրող այս հերոսը: Համոզված կարելի է ասել՝ Նավոն Համաստեղի իղեալն է. ինչ-որ ժամանակ մարդն ու մարդկությունը կմոռանան զենքն ու կռիվը, կապրեն խաղաղության, մարդասիրության օրենքներով, իսկ այսօր Նավոն դեռևս եզակի է, նրա արարքները՝ անհասկանալի, պատերազմական ժամանակներում՝ նույնիսկ շատերի համար դատապարտելի, բայց միշտ հարգանք ներշնչող ու ընդօրինակման արժանի:

Ցնցող են ջարդի, քահանաների դիակների, յաթաղանին զոհ գնացած մոր կըրծքին լացող ծծկեր մանկան, այրված եկեղեցիների պատկերները: Ճիշտ է, Համաստեղը խուսափում է արյան ու կոտորածների ծավալուն նկարագրություններից, բայց առանձին վրձնահարվածներով ամբողջացնում է այն երկրի նկարագիրը, որով թուրքն է անցել: Սա ոճի ղիպն է, որը ֆիդային չի անցնում: Երբ անցնում է, ինչպես Հեթումն ու նրա ընկերները, որոնք իրենց

ծնողների ու համագյուղացիների վրեժն էին լուծել՝ սրի քաշելով թուրքական գյուղի բնակիչներին, զնդակահարելով գերիներին, պատժվում են ամենայն խստությամբ: Երբ կռիվն ինքնանպատակ է, թելադրված չէ ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությամբ, դառնում է ոճիր ու դատապարտելի է նաև միջազգային օրենքով: Ոճիրը ոճիր է ծնում...

Հիմա՝ տասնամյակների հեռվից, գուցե և կարելի է հետևի արարքին բացատրություն գտնել, հաստատ է նաև, որ դժբախտաբար աշխարհում «առանց սպանելու իրաւունք չի պաշտպանուիք եւ են տարրականը իրաւունքներուն՝ ինքն կեանքն է» (2,509), բայց հայի համար կան, գործում են կռիվի ասպետական օրենքները: Ուրիշ հարց, որ այդ նույն միջազգային օրենքն ու պառակտված աշխարհը, որը կոչվում է նաև քաղաքակիրթ, լուծն են, իսկ մեծ տերությունների համատիեզերական շահերը՝ պատճառ դառնում, որ Արևմտյան Հայաստանում, իսկ դարավերջում՝ նաև հարևան երկրում կատարված ոճրագործության մեղավորներին երբեմն շփոթեն... զոհերի հետ: Հայերի հետ «մարդավարի» խոսող, բայց «շնականօրէն թուրքին արարքները» պաշտպանող դիվանագետների մեղքով՝ մարդկության խղճին նորանոր ոճիրներ են ծանրանում...

Եիշտ է, Համաստեղն Արամ Հայկազի պես ուղղակի հարց չի տալիս. «Թուրքը ստեղծելուդ համար չե՞ս ամչնար Աստուած...»⁷, - բայց կատարվածն ու գորղի վերաբերմունքն ընթերցողին հանգեցնում են համաման հարցադրման: Մարդուն արարումից բաժանում է նաև քաղաքակրթությունը: «Թուրքը Արարչագործութեան մեծագոյն սխալն է ու ամօթը... Շնչաւորներուն ամէնէն վայրագն ու ստորինը»⁸, - գրում է Ա.Հայկազը «Հաշտուի՞մ Աստուծոյ հետ» պատմվածքում: Հ.Օշականը «Սնացորդաց»ում թուրքին բնորոշում է այսպես. «Արեւելքին աղտն է, կեղտը, թարախը»⁹, իսկ «Սիւլէյման էֆէնտի» վեպում կարդում ենք. «Պատերազմը բնական ոլորտն էր թուրքին»:¹⁰

«-Երբ կը ջարդուէր հայ ժողովուրդը,- բացատրում է Չերչի Կիրոսը եվրոպացի դիվանագետին,- ըսիք որ Աստուած իր սիրելի զաւակներուն այդպէս է կամեցեր: Ըսէք նաեւ, որ թուրքերն են դարձեր Ալլահին սիրելին եւ Ալլահը այդպէս կամեցեր է ... չէ՛, մենք չենք ջարդէր, միայն կ'ուզենք, որ չի ջարդուինք» (2,525): Կարդում են ու հավատում՝ Կիրոսը «մէկն է որ կրնայ Հայկական Հարցը

նոր փուլի մէջ դնել» (2,433): Այո՛, նոր ժամանակները ծնունդ են նոր հերոսներ, որոնք Հայկ Նահապետի ու Սասունցի Դավթի օրինակով կ'առաջանան բարուն, մարդկայինին՝ հեռու մնալով ոճիրից ու ոճրագործությունից: Այսպես եղել է, այսպես կլինի այսուհետև:

Աշխարհն ապրում է «Ձա՛րկ, եւ իրաւունքը քուկդ է» սկզբունքով, իսկ հայ ժողովուրդն «իբ մարդկային ու բարոյական ըմբռնումով վաղուանն է» (2,406).- պնդում է Համաստեղի գաղափարակիր հերոսը՝ Նայիրյանը: Նա այսպես է ձևակերպում հայ ժողովրդի գոյության նպատակը՝ «Պահենք այս ազնիւ ժողովուրդը վաղուան համար, որ ան կարենայ իր դերը կատարել մարդկային յառաջադիմութեան մէջ դէպի բարոյական կատարելութիւն: Ստքի զօր է, աղբերս, մանաւանդ մեզ համար պահանջել մարդկային եւ կամ քրիստոնէական բարոյականութիւն: Մարդկային մեծագոյն բարոյականութիւնը ուժ է ինքնին եւ ուժը ուժով կարելի է լիակատար ընել» (2,406):

Պատմության դասերից և կատարվածը վերաիմաստավորելու փորձերից է ծնվել հայոց ազատամարտի այս «նոր տասնաբանայ»ն, որի իմաստության առաջ խուճանում են կուսակցական, քաղաքական տարբերակումները: Ճիշտ է, մենք, ոգևորված համամարդկային արժեքներով, որոնցից ամենաարժեքավորն Ազատությունն է, անվերապահ տրվելով ազգային անուղղելի, համառ ռոմանտիզմին, այսինքն՝ ցանկալին իրականի տեղ ընդունելով, ազգովին հաճախ ենք հայտնվել գոյության ու չգոյության եզրին, բայց համառորեն պահել ու պահպանել ենք մեր ազգային նկարագիրը: Վկան՝ մեր ինքնատիպ մշակույթը, աշխարհասփյուռ հայության գոյությունը, ինչպես նաև՝ ազգային պետություն կերտելու նորօրյա խնդիրը, որի լուծման տարբերակներից մեկը Համաստեղը ներկայացնում է «Սպիտակ Զիավորը» վեպի վերջին հատվածում: Հայոց նորաստեղծ պետականության ու դատարանի նպատակն է՝ պաշտպանել ինչպես ժողովուրդների՝ նույն հողի վրա խաղաղ ապրելու իրավունքը, այնպես էլ դատապարտել «թուրքի ձեւի ոճիրները», երբ զենքն ուղղվում է անզենի, անզորի, անպաշտպանի դեմ:

Խորհրդանշական է այն պատկերը, երբ կռվի դաշտից սարը բարձրացող մարտիկները լսում են «նոր աշխարհ եկող երախայի մը սուր ճիչը» (1,336):

Գրողը կատարված ողբերգության արմատները փնտրում է վաղ անցյալում: Այն օրերին, երբ կար հայոց երկիր, թագավոր ու թագավորություն, հավելունի թուր ու բանակ, ամեն ինչ կարգին էր: Բայց թագավորը որոշեց, որ թրի, արյուն հեղելու կարիք չկա, «քանի որ երկնքի թագավորութիւնը կայ» (1,15): Թուրը կորցնելուց հետո անպաշտպան երկիրն ու ժողովուրդը հայտնվեցին ուժի, կռվի ու արյունհեղության օրենքներով ապրող աշխարհում, իսկ հայն իր ներքին դիմադրությունը հաղթահարելով է զենք վերցնում, երբ հարկադրված է արարելու փոխարեն կռվի դաշտ զնալ՝ արարելու իրավունքը պաշտպանելու: Գրողն էլ իր հերոսների պես հավատացյալ մարդ է, խոնարհվում է քրիստոնեության համամարդկային արժեքների առջև, բայց աշխարհում գործում են այլ օրենքներ, և քրիստոնյան փորձում է պաշտպանել իր իղեալները:

Վարպետ Օհանը դժգոհում է, որ հայը դարեր շարունակ կառուցել է, իսկ թշնամին՝ սպանել ու ավերել: «Ի՞նչ լաւ էր, որ մոռնայինք, բոլորը մոռնայինք՝ աւերակ եկեղեցի, Աստուած, հայրենիք, բոլորը, բոլորը:

Ի՞նչ ընենք, որ չենք կրնար մոռնալ. փարուսման կանթեղի քովէն չի կրնար հեռանալ, կ'արյին թեւերը ու կ'իյնան ձէթին մէջ» (1,154).- սա հուսահատության ճիչն է այն հայի, որը հարկադրված է զենք վերցնել: Եզրակացություն՝ «Արարչութիւնը թեմամ չէ. ոճրագործ ըլլալ ճարտարապետ ըլլալէն աւելի բարձր է» (1,154): Հայն ապրել ու ապրում է կառուցելով, հողի աշխատանքով: Թշնամուց պաշտպանվելու համար սարերը բարձրացող հայ գյուղացին վշտանում է, որ չի կարող հետը արոր տանել, այնուամենայնիվ մի տոպրակ սերմացու է վերցնում: Կռվի դաշտում նա մի պահ հմայվում է աստղերից ծորացող խաղաղությամբ, մտորում արտերի, պարտեզների մասին՝ մոռացած, «որ լեռան քարերուն զնդակներ կը զարնուէին»: Հայ ծերունին խրատում է. «-Տղա՛ս, քիւրտի աչքին վրայ որ կոխես՝ չէ չեմ ըսեր: Յանուած արտին մէջէն անցնիլը մեղք է» (1,473):

Հայ գյուղացու՝ խաղաղ աշխատանքով ապրելու երազանքն անիրականանալի է. բռնությունն ու անիրավությունը հայրենի հողից կտրել են հողագործին, որը զենք է վերցրել ու լեռները բարձրացել: Համաստեղը հայի մեջ համամարդկայինի ու ազգայինի, հեթանոս հայրերի անպարտելի ուժի և

քրիստոնեական մարդասիրության յուրահատուկ միացում է տեսնում. տառապանքն է մարդուն, ազգին հասցնում երկընքի, երկնայինի բարձունքները, իսկ մեր պատմությունն ու ազգային նկարագիրն անբաժան են տառապանքից: «Սիրի՛ր թշնամուդ»՝ աշխարհի համար անիրագործելի քրիստոնեական պատվիրանի վրա է հենվում հայի բնավորությունը՝ հախումն, սիրուց մինչև ատելություն հասնող բռնկումներով, անհավասարակշիռ, բայց միշտ մարդկային ու մարդասեր:

Պատմության անողոք վճռով հայ մարդու համար արդրն ու զենքը դրվել են կողք կողքի, դարձել անբաժան՝ հանուն նրա, որ աշխարհը մնա, լինի, մարդն ու մարդկությունն ապրեն: Օգտագործելով Գ.Լազյանի՝ Նիկոլ Դումանին բնութագրող տողերը՝ կարելի է ասել, որ Համաստեղի հերոսներն էլ «կեանքի մէջ տէր են երկաթեա կամքի, իսկ կռուի դաշտին վրայ՝ անսահման քաջութեան»:¹¹

Հանուն ազատության զենք են վերցրել հայ ազատամարտիկները, որոնք կռվի դադարներին երեխաների համար գրատախտակ են սարքում կամ դպրոցի շենք կառուցում: «Անոնց համար ժողովուրդին յաղթանակը այնքան իրական էր, որքան ապառաժներուն վրայ տեղաւորուած հայ երեխաներուն սերտած ԱԲԳ-ը» (2,282),- գրում է Համաստեղը: Անմահ է այն ժողովուրդը, որի զինվոր դարձած զավակները կատակում են անգամ «վտանգաւոր կռուի ատեն», կռվում, բայց երբեք «թուրքի ձեւի ոճիրներ» չեն գործում՝ համոզված, որ «ոճիրին նպատակը ոճիր է միայն» (2,630): Ռ. Տեր-Մինասյանը նկարագրում է ֆիդայիների «անտեղի» վեճը կռվից հետո ու գրում. «...փոխանակ սովորական մարդոց նման մտածելու հագուստները ցամքցնելու մասին՝ վեճի են բռնուած, թէ ձիու պոչը կանգնա՞ծ էր թէ դմակի նման փռուած: Մանուկներ են ֆետայիները, երջանիկ, անհոգ» (4,358): «Յիշատակները» կարդալիս հաճախ փշաքաղվում ես՝ իմանալով (սոսկ կարդալով) այն տառապանքի, զրկանքների մասին, որոնք իրական կյանքում սեփական մաշկի վրա ամեն օր ապրել ու զգացել են ֆիդայիները: Այդպիսի լարվածության մեջ ապրող մարդիկ միայն կարող էին երեխայի պես հրճվել այն եզակի խաղաղ պահերով, որոնց կրկին հաջորդում են տառապանքն ու զրկանքը:

Սեր ժողովրդի պատմության վճռական փուլերում, հատկապես ազգային-ազատագրական շարժման մեջ զգալի ավանդ ունեն հայ կանայք:¹² «Գյուղը» ու «Անձրև» ժողովածուների հերոսուհիները վեպում կիսում են իրենց ամուսիններին ու սիրեցյալներին բաժին ընկած դժվարությունները, հարմարվում կենցաղային պայմանների բացակայությանը (այլ խոսքով՝ չգոյությանը), մարտի դաշտ գնում՝ ջուր, զենք հասցնում ֆիդայիներին, երբեմն էլ՝ զենք վերցնում: Կինն այն առասպելական ուժն է, որը թևավորում է հերոսների հոգիները, փոխում իրերի կարգն ու դեպքերի ընթացքը, անգամ՝ գյուղի սովորույթները: Նա ֆիդայուն կտրում է իրականությունից, տանում երջանկության, ընտանեկան խաղաղության աշխարհ:

«Սպիտակ Ձիավորը» վեպի «գաղափարական» հերոսները հայ մարդիկ են՝ ազգային նկարագրի դրական գծերի համադրումով, խոսքի ու գործի նվիրյալներ, որոնք ժողովրդին առաջնորդում են պատմության դժվարին, հակասական ու բարդ շրջաններից մեկում: Դ.Թումանյանը գրում էր. «Գաղափարի մարդը միշտ գրավիչ է և ազնիվ»:¹³

Վեպի կուսակցական գործիչներից ամենաակտիվը Չերչի Կիրոսն է, որի նախատիպը Դրայր Դժոխքն է (Ղազարյան Արմենակ, 1864-1904): «Մարդս գաճաճ է իր ներքին հսկայի բաղդատմամբ»¹⁴, - գրում է Գ.Նժդեհը: Համաստեղի հերոսն այս վճռակալ հաստատող օրինակներից է: Հավելենք, որ Խ.Դաշտենցն իր «Ռանչպարների կանչը» վիպասքում կերտեց Դր.Դժոխքի համակրելի կերպարը: Փաստորեն այդ ցնցոտիավոր «թափառականն» է «Սպիտակ Ձիավորը» վեպի ոգին ու շունչը: Ինչքան էլ Համաստեղը փորձում է համոզել ընթերցողին, որ Նայիրյանն է կատարվածի ոգեշնչողը, ղեկավարը, տպավորությունն այլ է. Կիրոսն ամենուր է, ամեն ինչ գիտե, ղեկավարում է՝ և՛ հայ, և՛ քուրդ, և՛ թուրք հեղափոխականների շարժումը՝ հետևելով կուսակցական հանձնարարականներին (սուրբ անմեղություն՝ «թուրք հեղափոխական». սա է հայի ռոմանտիզմը):

Կիրոսն ապրում և գործում է այն սկզբունքով, որ «իրաւունքը միշտ ժողովուրդինն է, անոր շարժումը օրենք է ու անոր բարկութիւնը արդար, հետեւաբար ժողովուրդը իր բնագոյին մէջ պէտք է ազատ ձգել» (1,469): «Տակաւին հին դարերու հետ ենք ու հեռու մնացած ենք իրականութենէն ու

շրջանէն» (2,465), - խորհում է նա՝ փորձելով հասկանալ, թե ի՞նչ ակունքներից է սնվում հայ ժողովրդի «միամիտ ու մանկական գիծը», «դէպի լաւ ունեցած անկեղծութիւնն ու հաւատքը»: Երզնկացի Կարապետը հայ ժողովրդի՝ ժամանակից, կոնկրետ տարածությունից դուրս գոյութեան մարմանվորումն է՝ առաջին հայացքից ռոմանտիկական խտացում, բայց ուշադիր զննութեան դեպքում՝ վեպի հերոսների նկարագիրն ամբողջացնող հայ, անցած ու եկող դարերի յուրատեսակ կապ: Առանց այդ հիշողութեան, առանց այդ կապի՝ հայը ոչ թե ազատութեան զինվոր է, այլ զինված մարդ՝ ազգային նկարագրից զուրկ, այլ խոսքով՝ պարզապէս կռվող: Համաստեղը համոզված է՝ հայ ժողովուրդը «տանջանքէն դուրս եկած լաւագոյն ստեղծագործութիւնն» է:

Նայիրյանի նախատիպը Նիկոլ Աղբալյանն է: Համաստեղի և Ն.Աղբալյանի նամակներից կարելի է հիշատակել շատ հատվածներ, որտեղ արտահայտված են գրողի հիացմունքն ու խոնարհումը Աղբալյան հայի, գործչի, մանկավարժի, գրականագետի նկատմամբ: Նրանց հոգեհարազատութեան հիմքում միայն կուսակցական պատկանելությունը չէր ընկած, այլ նաև հայի ոգու բացահայտման, հայ մշակույթի հարըստացման, պահպանման ջանքերը, որոնք նրանք գործադրում էին աշխարհի տարբեր անկյուններում, բայց միշտ նույն նպատակին հետամուտ: Ներկայացնելով Հայ ճեմարանի գործունեութեան ծրագրերն ու կատարած աշխատանքները՝ Ն.Աղբալյանը ասում է. «Այս բոլորին նպատակը մէկ է - ստեղծել Մոլեռանդ հայը, ինչպէս կան կրօնական մոլեռանդներ, որոնք իրենց կրօնական կեանքին շնորհիւ կը պահեն իրենց դաւանանքը, այնպէս ալ մոլեռանդ հայերը իրենց ազգային մոլեռանդութեամբը պէտք է պահեն հայութիւնը»:¹⁵ «Մոլեռանդ հայը» այն ժողովրդի ներկայացուցիչն է, որն անցյալում ապացուցել է իր «արժէքն ու ստեղծագործական տարր մը ըլլալը» ու ներկայով էլ պիտի հաստատի այդ ճշմարտութիւնը: Հիշենք՝ Ն.Աղբալյանն էր Ավ.Իսահակյանի «Ուստա Կարո» վեպի Շրջիկ Կայծակի նախատիպը:

Նայիրյանը մտավորականի հավաքական տիպ է: Համաստեղին հաճախ են մեղադրել, թե տուրք է տվել կուսակցական գաղափարախոսութեանն ու ներկայացրել «իդեալական» գործիչների կերպարներ: Սակայն չպետք է մոռանալ նաև՝ ոչ պակաս կարևոր մի այլ հանգամանք՝ յուրաքանչյուր ընթերցող

քաղաքական կուսակցությունների (մասնավոր տասնամյակներ շարունակ երկրի պաշտոնական գաղափարախոսության կողմից քննադատված ու արգելված) և հայտնի գործիչների մասին ունի իր կանխակալ կարծիքը ճիշտ թե սխալ, լավ թե վատ: Շատերի համար քաղաքական գործիչը սոսկ գաղափարախոս է, մարտիկ: Ս.Վրացյանը գրում է, որ «գործիչը մահից յետոյ էլ գործով կենդանի եւ պատասխանատու է իր արաքների համար թե ժամանակակիցների եւ թե յաջորդ սերունդների առջեւ»:¹⁶

Ազգային գեներլ շինարար, ուսուցանող և ուսանող, իրեն ոչ մի ժողովրդից չգերադասող, աշխարհի ամենահեռու անկյուններում հայտնված հայի վրեժի միջոցը ազգային նկարագիրն է: Ազգային էպոսի հերոսի՝ Փռք Սիերի օրինակով հայն ամբարել է անսահման համբերություն (տեղին է ասել՝ աստվածային համբերություն), ուր էլ լինի՝ արթնանում ու քնում է հայրենիքի երազանքով: Հայրենիքին ծառայելու միջոցներից մեկն էլ համամարդկային արժեքների պահպանումն է՝ հանում մարդու ու մարդկայինի. չէ՞ որ մարդու ավարառու տեսակը բոլոր ժամանակներում էլ ժամանակավրեպ է, իսկ զավթած հողը հայրենիք չէ, չի դառնա: Ամենակարևորը՝ հայն աշխարհի բոլոր անկյուններից էլ տեսնում է Արարատը, և նրա՝ միավորվելու կանչը հասնում է աշխարհի չորս ծագերը:

Համոզված կարելի է պնդել՝ պատմության դատաստանն ու հատուցումն անխուսափելի են: Դարեր շարունակ պետական համակարգ չունեցող հայ ժողովրդը երազում էր պետություն ունենալու մասին, և դարասկզբի հերոսական պայքարը, անկախ քաղաքական, կուսակցական հարցերից, անգնահատելի դեր ունի հենց միայն նրանով, որ կրկին հրատապ դարձավ ազգային պետություն կերտելու խնդիրը, որի լուծման տարբերակներից էր Առաջին Հանրապետությունը մեր հողի վրա: Անմոռանալի է «Սպիտակ Ձիավորը» վեպի այն հատվածը, երբ զինվոր դարձած Մերկերիոսը երազում է «հայկական բանտին մէջ բանտարկեալ ըլլալ»: Հայի պատմական հիշողությունն իր մեջ ամբարած այս հետաքրքիր հերոսը Կիրոսի հետ երազում է ու նվիրվում պետականություն ստեղծելու նպատակին՝ երակներում պահած հայոց թագավորների ու թագավորության «գեներտիկ» հիշողությունը: Հետաքրքիր մի զուգահեռ՝ Ա.Հայկազի հերոսներից մեկը երազանք ունի՝ Հայաստան

հասնելուն պես քար վերցնել, ապակի կոտրել, որ «հայ փոլիսը գայ ու հայերեն ձերբակալէ զիս: Թող այդ օրը տեսնեմ ու թող Աստուած հոգիս առնէ, մինակ թէ՛ տեսնեմ այդ օրը»:¹⁷

«Ուեւէ բանի առջեւ չպէտք է տնտնալ երբ նպատակ մը կայ իրագործութեւ լիք» (2,338), - գրում է Համաստեղը: Ազգային պետություն կերտելու խնդիրը համազգային ծրագիր է՝ քաղաքական, կուսակցական, աշխարհագրական, սոցիալական բոլոր բաժանումներից դուրս և վեր: Գրողը համոզված է՝ չպետք է վախենալ. վախկոտը պարտվում է անգամ նապաստակից, իսկ «նոյն ուժն ունեցող քաջը կրնայ առիւծ մը պարտել» (2,321): Դարասկզբի մեր հերոսամարտը, ճշմարտությունը վերականգնելու համազգային մեր քանքերը իզուր չեն եղել և չեն լինի երբեք: Նա դիմում է մեր ազգային համահավաք հիշողությանը՝ նպատակ ունենալով հավերժացնել ողբերգական իրադարձությունների շղթայում կատարված հերոսականն ու անմոռանալին: Այդ հիշողությունն է ընկած «Սասնա Շռեր»ի և մեր գոյամարտի նորօրյա հերոսների հոգեբանության, վարքագծի հիմքում: Սա է ժողովրդի հարատևելու գաղտնիքը:

Համաստեղի վեպը, ճիշտ է, ունի կառուցվածքային և այլ զգալի թերություններ, բայց անժխտելի է, որ վեպում կան ժամանակի ոգին, շունչը՝ հերոսական և միաժամանակ՝ ողբերգական: Կարևորն այն է, որ հայի ազատատենչ ոգին դարասկզբի հեքիաթային բռնկումներից ու ճակատագրական համարվող պարտություններից հետո էլ կրկին վերհառնեց: Ահա «հեքիաթային» այն հիմքը, որից ծնվում է գրողի՝ «ռոմանտիզմ» անվանվող տիպիկ հայկական համառությունը, որն այնպես վառ է արտահայտված վեպի հանգուցալուծման մեջ:

«Ժողովուրդներու բուն առաջնորդը իրենց մեռելներն են եւ ոչ թէ ողջերը» (5,146), - գրում է Ռ. Տեր-Մինասյանը: Մեր ժողովրդի նահատակները մեզ առաջնորդում են դեպի համամարդկային արժեքներն ու պատվիրում՝ փայփայել ազատությունը: Հայոց ազատամարտի ամենաբարդ, հակասական ու հերոսական շրջանին նվիրված «Սպիտակ Ձիավորը» վեպում Համաստեղի ուշադրությունը սևեռված է կատարվածից դաս քաղելու իմաստնության վրա:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹ Վեպի առաջին գլուխը լույս է տեսել «Հայրենիք» ամսագրի՝ 1931-ի թիվ 7-ում և գրեթե անընդմեջ շարունակվել մինչև 1933-ի թիվ 12-ը:
- ² Համաստեղ, «Սպիտակ Ձիաւորը», Լոս Անճելես, 1952, հ. 1, էջ 4: Վեպից մեջբերումները նշվում են տեքստում. առաջին թիվը հատորն է, երկրորդը՝ էջը:
- ³ Ռուբեն, Հայ յեղափախականի մը յիշատակները, Ա-է հատորներ, Թեհրան, 1982:
- Սեջբերումները նշվում են տեքստում. առաջին թիվը հատորն է, երկրորդը՝ էջը:
- ⁴ Գ.Նժդեհ, Էջեր իմ օրագրէն, Գահիրէ, 1924, էջ 15:
- ⁵ Գ.Լազեան, Յեղափոխական դէմքեր (Մտաւորականներ եւ հայդուկներ), Գահիրէ, 1945, էջ 315:
- ⁶ «Յաւիտենական ճամբորդը», - Համաստեղն այսպես է վերնագրել «Բազին» հանդեսի՝ 1965, թիվ 4-5-ում տպագրված հուշագրություն-պատմվածքը, ուր նկարագրված է Տեր-Չոր կատարած նրա ուխտագնացությունը:
- ⁷ Արամ Հայկազ, Կարօտ, Պէյրուս, 1971, էջ 24:
- ⁸ Արամ Հայկազ, Երջանկութիւն, Պէյրուս, 1985, էջ 84:
- ⁹ Յ.Օշական, Մնացորդաց, Գ հատոր, Անթիլիաս, 1988, էջ 301:
- ¹⁰ Յ.Օշական, Սիւլէյման էֆէնտի, Պէյրուս, 1985, էջ 42:
- ¹¹ Գ.Լազեան, Յեղափոխական դէմքեր (Մտաւորականներ եւ հայդուկներ), Գահիրէ, 1945, էջ 327:
- ¹² Ա.Ձէյթեան, Հայ կնոջ դէրը հայ յեղափոխական շարժման մէջ, Անթիլիաս, 1968:
- ¹³ Հ.Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու տաս հատորով, հ.7, Ե., 1995, էջ 148:
- ¹⁴ Գ.Նժդեհ, Որդիների պայքարը հայրերի դէմ, Սօֆիա (Սէլանիկ), 1927, էջ 23:
- ¹⁵ «Յուսաբեր», 1931, հոկտեմբերի 28:
- ¹⁶ Ա.Վրացեան, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բէյրուս, 1962, էջ 335:
- ¹⁷ Արամ Հայկազ, Յեղին ծայրը, Նիւ Եորք, 1949, էջ 136: